

numit convențional *dacie II*, iar nivelul superior fiind numerolat *dacie I*, între ele nefiind nici un hiatus cronologic. Limita inferioară a celui mai vechi nivel se plasează în timp spre sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n., iar veacurile al III-lea și al II-lea î.e.n. fiind ilustrate prin numeroase materiale, în special ceramică. Pe temeiul acestora se preconizează că limita superioară a nivelului *dacie* vechi datează cam de la sfârșitul secolului al II-lea î.e.n. (p. 165). Referitor la incendiul de mari proporții care se pare că a pus capăt primel așezări, se preconizează că ar fi unul dintre acele „nesfârșite războaie” despre care vorbește Strabon, lupte ce se purtau între diferitele uniuni de triburi daco-gețice, din ce în ce mai puternice, cărora le va pune capăt marele rege Burebista în prima jumătate a secolului I î.e.n. (p. 166). Refăcută, așezarea de la Pecica-Șanțu Mare își continuă existența, dezvoltându-se neconținut, până în vremea războaielor daco-romane din secolul al II-lea e.n. Definitivă încheiere a existenței sale ar fi avut loc fie în primele decenii ale secolului al II-lea e.n., fie cu ocazia constituirii provinciei Dacia, ori în cursul unuia dintre cele două războaie (107/108; 117/118) purtate contra Imperiului roman de sarmații-lazigi cărora le vor fi fost aliați dacii rămași liberi (p. 170).

Monografia se încheie printr-un consistent capitol — al cincilea — de considerații istorice (p. 173—192), unde se aduc o serie de argumente prin care se atestă că stațiunea *dacie*ă situată în punctul Șanțu Mare poate fi identificată cu *Ziridava*, localitate ce e consemnată de Claudius Ptolemaeus în extremul vest al *Daciei* (p. 190). Chiar dacă într-un viitor apropiat sau mai îndepărtat alte descoperiri vor plasa *Ziridava* în altă parte, așezarea de pe malul drept al Mureșului, identificată între localitățile actuale Pecica și Semlac, va rămâne una dintre cele mai importante așezări de tipul *dava* din spațiul intracarpatic al

Daciei (p. 192), iar săpăturile de aici reprezintă o reală contribuție la elucidarea unor probleme majore din istoria acestor meleaguri integrate organic în toate marile evenimente ale istoriei românești (p. 192).

Dar studiul monografic nu poate fi considerat încheiat odată cu sfârșitul capitolului al cincilea, fiindcă în partea denumită „Anexe”, pe lângă note și trimiteri bibliografice, lista abrevierilor și indicele general, sint inserate trei părți am putea spune subcapitole, având în vedere extensiunea și volumul de date transmise. În primul rând „Explicația planșelor” e un veritabil catalog descriptiv (p. 209—262), de o reală utilitate pentru specialiști, înlesnind foarte mult modul de utilizare ca analogii a celor câteva sute de obiecte dintre cele mai feurite cuprinse în planșe. Nu putem să trecem cu vederea nici interesantele studii semnate de Sergiu Hăimovici (Studiul resturilor de faună, p. 263—290) și de V. V. Morariu, I. Ardeleanu și M. Bogdan (Studiul fizic al ceramicii din epoca Latène, p. 291—313), acesta din urmă reprezentând o premieră într-o lucrare de arheologie apărută la noi în țară.

Excepțind unele erori de tipar, cum este dubla consemnare a capitolului al treilea, sau câteva omisiuni de litere, toate acestea fiind ușor de remediat de cititor, lucrarea semnată de Ion Horațiu Crișan, apărută sub egida Comitetului de cultură și educație socială a județului Arad, are calitate și meritul de a crea, prin bogăția de date concrete și interpretarea lor în conformitate cu cele mai recente puncte de vedere ale științei istorice din anii noștri, o edificatoare imagine asupra uneia dintre principalele așezări dacice din vestul României, ținut în care înfloriseră în perioada Burebista-Decebal, într-un grad deosebit de avansat, civilizația materială și spirituală a strămoșilor daci.

Liviu Mărghitan

MARGARET M. ROXAN, *Roman Military Diplomas. 1954—1977*, University of London, Institute of Archaeology. Occasional Publication No. 2 (Printed by Whitstable Litho Ltd., Whitstable, Kent) Londra, 1978, 118 pagini, în 4°

Cuprins: Foreword, p. 5—6; Check List of diplomas and their literature, p. 7—13; Select bibliography, p. 14—16; Table of diplomas published since 1954, p. 17—18; A chronology of the published diplomas, p. 19—27; Critical signs, p. 28; Diplomas, p. 29—102; Appendix, p. 103; Indices, p. 104—117; Unpublished but already signalled, p. 118.

Importanța excepțională a documentelor epigrafice numite *diplome militare* romane este demult cunoscută și îndeobște apreciată, ea crescând în chip firesc pe măsura sporirii an de an a acestor tăblițe de bronz, ce sînt copile-„extrase” autentificate de pe decretale imperiale date pentru armatele auxiliare ale diferitelor provincii ale imperiului, *acele constitutiones imperatorum de civitate et conu-*

bio militum veteranorumque (CIL, III, p. 1 955; *privilegia militum veteranorumque de civitate et conubio*, p. 843), pe scurt *tabulae honestae missionis*; un fel de „livrete militare”, acte de eliberare din serviciul militar activ („lăsare la vatră”) și încetățenire (*civitas romana*) acordată ostașilor din trupele auxiliare; ele confirmau totodată dreptul de *conubium* (căsătoria legală) și cetățenia pentru soția și copiii existenți sau viitori și pentru toți urmașii. Ca atare, „diplomele” erau acte personale de însemnătate juridică, social-economică și politică fundamentală pentru foștii militari din trupele auxiliare (*alae* de cavalerie, *cohortes* de pedestrași, *numeri* și chiar din *cohortes praetoriae*); dar sînt totodată, și mai ales, surse de informare asupra organizării provinciilor, a unităților militare, a cadrelor de comandament și a efectivelor trupei, a populației provinciale, conținînd deci indicații rare sau unice, cu atît mai valoroase cu cît au dispărut cu totul marile arhive ale comandamentului militar suprem roman și ale comandamentelor de unități tactice ori ale armatelor provinciale.

Diplomele-*tabulae honestae missionis* ale ostașilor veterani au fost publicate într-o singură suită cronologică după criterii strict științifice, pentru prima dată la 1873 de Th. Mommsen, în CIL, III, p. 843—919, cu studiu comparativ și indice, dar cu imagini-desene numai la cinci din cele 58 piese; redate cu adausurile apărute între timp, după vreo două decenii în CIL, III, p. 1 955—2 038, la fel cu studiu comparativ și indice; apoi alte adause la p. 2 212—2 213, 2 328, 64—2 328, 72 (accessiones): regrupate integral în volumul ce conține numai „*diplomata militaria*” CIL, XVI (Berlin, 1936) de Herbert Nesselhauf, iar cele apărute în curs de alte două decenii de același în „*voluminis decimi sexti supplementum, diplomatum militarium supplementum*” (Berlin, 1955), însoțite pentru unele piese de excelente fotografii în planșe. În sfertul de veac ce a urmat, noile descoperiri de diplome și fragmente au sporit considerabil, cu aproape 100 piese, majoritatea publicate, cîteva inedite în colecții muzeale sau pe la particulari, unele nesemnate și chiar necunoscute specialiștilor, multe din ele greu accesibile pentru toată lumea, chiar dacă au apărut în publicații de circulație mai largă. Regruparea și reeditarea acestor noi „aparitii” într-o publicație unitară făcută după criterii moderne era o necesitate stringentă a epigrafiei și istoriografiei armatei și Imperiului roman din primele trei veacuri ale existenței sale. Atare sarcină importantă și deloc ușoară a fost împlinită în chip magistral de epigrafista londoneză M. M. Roxan, cu o strguintă, tenacitate și competență impresionantă, după

o muncă susținută cu tenacitate și dirzenie, culegînd multe țări, muzee, institute, biblioteci, pentru informare și documentare, apelînd la toți erudiții epigrafiști, muzeologi, colecționari oameni de bine și adunînd cu hărnicie de albină din partea a vreo 30 persoane și personalități ilustre (numite cu precizie, p. 5—6) date cunoscute ori necunoscute, chiar piese inedite (cunoscute cercetătorilor numai „din zvonuri”, ca nr. 14, diploma dată de împăratul Ulpus Traianus în a. 114 pentru provincia Tracia); grupe sistematic în ordine cronologică, piesele sînt încadrate de o imensă bibliografie adusă „la zi” și de interpretări circumstanțiate, minime în suplimentul *Roman Military Diplomas 1954—1977*, pe linia unei depline continuități organice cu CIL, III și XVI.

Tăblițele de bronz cu forma și textele lor sînt editate, respectiv reeditate, de M. Roxan în general după vechiul sistem al redării printr-un fel de facsimil cu elegante litere „de tipar” (capitale, verzale) imitînd aproximativ prin desen forma tăbliței de bronz întreagă sau fragmentară cu liniile și contururile păstrate, care satisface, adevărat, necesitatea de a cunoaște compoziția și amănuntele textului antic, autentic (dacă lectura este riguros exactă, controlată); dar nu înfălșează decît foarte puțin, parțial sau chiar deloc adevărata față a piesei, adică forma cu particularitățile grafiei, ductul, stilul și tehnica scrierii, date ce sînt instructive și foarte importante sub raport paleografic, deloc indiferente azi cînd documentele scrise sînt studiate spre a fi cunoscute sub toate aspectele, nu numai cel filologic (adică „textul în sine”); publicațiile de diplome au dat și dau fotografii sau desene fidele, exacte ale textului și eventual pieselor de legătură, capsula pentru sigiliile de ceră ale martoriilor etc. (de ex. la nr 64, în *MatArh*, II 1956, p. 704, 706—708 la noi ș.a.); Mommsen a prezentat desene la numai cinci piese; Domaszewski nimic, dar Nesselhauf a dat excelente fotografii ale unor piese în planșe la urmă; noi am căutat în 1975 să realizăm o ilustrare cît mai amplă dacă nu completă a diplomelor existente din provincia Dacia (IDR, I, p. 69—164); în 1978, la Londra nu se dă nimic din materialul ilustrativ existent, disponibil; este o lacună regretabilă, cauzată poate de motive tehnice (sistemul de multiplicare). În schimb însă, recenta publicație londoneză strălucește prin bogăția comentariilor, amplexarea bibliografiei, ca un model de erudicie, de spirit critic și acribie filologic-epigrafică, de simț gospodăresc în organizarea și dozarea materiei, cu toate că nu chiar toată lumea va fi de acord cu unele aspecte ale prezentării, ce vor fi arătate scurt mai

jos împreună cu unele rectificări și mici adăugări de bibliografie, antroponimie și interpretare.

Capitolul „Check list of diplomas and their literature” (p. 7–13) este un preludivsumar al repertoriului de piese-diplome cuprinzând: provincia, data, locul descoperirii și păstrării piesei, bibliografia numerotată începând cu 1 în ordine cronologică a tuturor publicațiilor, de fapt bibliografia completă (cu foarte mici lipsuri) ce este apoi repetată parțial în repertoriu: incit cine urmărește întreaga documentare a pieselor epigrafice trebuie să o facă simultan pe două registre-benzi, adică în acest „Check list” și în repertoriu (p. 28–103); evident deci că primul capitol este de prisos, tot acest material și bibliografia lui trebuia trecut la repertoriu, contopit cu acesta; era mai simplu și expeditiv, ușor de consultat. Citeva *corrigenda*: p. 7, toponimul slavo-bulgăresc „Turnovo” e mai bine să fie transcris cu litere latine *Tirnovó* (Tărnovo, ori Trnovo); colecția epigrafică a lui A. Dobó se intitulează nu „Inscriptiones ad res Panonicas et Dacicas pertinentes extra fines earundem provinciarum repertae”, cum este imprimat (cu inversare) la Londra, ci *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes* (ed. a IV-a, Budapesta, 1975); dar citarea acestei cărți ca „102 ff.” la fragmentul de diplomă descoperit la Apulum, din anul 99 este un produs al confuziei fișelor la Londra; Dobó nu dă în *corpus*-ul său diploma „Roxan nr. 7” care e din provincia Moesia Superior, nu din Pannonia ori Dacia, și nu se referă la aceste provincii romane. P. 8, „present location Zăla Museum” este o informație pe cit de optimistă pe atât de nefondată, cum s-a constatat după anul 1973. P. 9, nr 30 grecece. P. 10, cartea epigrafistului debreținez Dobó trebuie scrisă cu titlul în forma reală de mai sus. P. 13, fragmentul 2 a fost publicat anterior (ori simultan?) în revista *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară* (București), 7–8, 1974–1975, p. 89–91.

În „Select bibliography” (p. 14–16) lipsesc unele abrevieri (ca IL.M ș.a.): la p. 14, „Durry, M. 1939, *Le cohortes pretorales*, Roma” acest titlu de carte aparține italianului A. Passerini (p. 15), iar monografia cu conținut și titlu identice a lui Marcel Durry se numește *Les cohortes prétorienne*, Paris, 1938. P. 15, „Iussa Instituti archaeologici Romani” este *iussa Instituti*...; „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie” ultimul cuvânt este *arheologie*. P. 16, „Élét és Todomány” corect ungurește este *Élét és Tudomány* (Viață și știință).

Capitolul „Table of diplomas published since 1954” putea fi integrat în repertoriul general al diplomelor din „suplementul” ro-

xanian; dar următorul „A chronology of the published diplomas” (p. 19–27, pentru toate diplomele publicate pînă azi) apare necesar și foarte util.

La repertoriul diplomelor și Appendix (p. 29–103, în ordine cronologică) sînt necesare citeva observații și rectificări de amănunt: nr 3, *Dassius Dasentis f. Pannon.* era un ilir din sudul Pannoniei Inferior recrutat direct (sau vărsat din altă unitate) în Ala Phrygum, unitate auxiliară ce nu este deloc necesar și nu e probabil să fi stațional vreo dată în zona dunăreană („... the ala had been stationed in the Danubian area c. 63...”); spre a putea să primească în efectivele sale pe iliro-pannonul Dassius. Nr 5, numele titularului e tracic, patronimicul său ar putea fi întregit cu cel mai frecvent antroponim tracic terminat la genetiv în -is: *Seuthi* [*Mucatra*] *is f. Scaen.* Nr 6, *Dolenti Sublusi f. Besso* are patronimic unicum, evident tracic și el, dintr-o bază indo-europeană de forma **sue-bh(o)-*/-, înrudit cu etnonimul italic *Sabelli*, zeul traco-frigian *Sabadius* etc. și un sufix tracic -us-. Nr 8, r. 10, ...O RAMMI *f(ilio)* e patronimic germanic (cf. M. Schönfeld, *Wörterbuch der algermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 184), în r. 11, *MABILI-FIRMI* este de întregit *Firmi f(iliae) uxori eius*. Nr 14 este un text „diplomatic” primit condițional („a nu se face nici un comentariu”) din partea eruditei sofiote Maria Cicikova din ereditatea profesorului bulgar D. P. Dimitrov; publicat deci fără comentarii rezervate posesoarei documentului care-l va publica în curînd integral și după canoane: este o superbă diplomă întreagă din 19 iulie 114 dată de împăratul Ulpian Traianus fostului călăraș trac din cohorta IV Gallorum (în armata provinciei Thracia) *C(aio) Iulio C(ai) f(ilio) Valenti Tralli et Iulio f(ilio) eius et Valentinae fil(iae) eius* et *Gaiae fil(iae) eius*, un text extrem de instructiv (între altele) pentru cunoașterea mecanismlui prin care erau alese și aplicate numele individuale copiilor de ostași-veterani: în cazul de față, fiul și cele două fetele ale traco-romanului Caius Iulius Valens din tribul tracic (sau localitatea?) *Tralles* primesc cite un singur nume individual după cele trei elemente ale antroponimiei curat romane a tatălui lor: Iulius, Valentina și Gaia.

După diploma nr 15 („Traianus Incerto”, fragment de abia două rînduri cu 7 și 3 litere, din provincia Mauretania) și înainte de nr 16 trebuie intercalată piesa nr 20 din nordul Daciei, fragment, dată unui ostaș cu numele păstrat numai parțial, dar cu gentilicul sigur *LPIO LANDION/-* care după Ulpian Traianus a primit eliberarea din serviciu activ, cetățenia și numele gentilicului (de familie),

deci documentul lui trebuie să fie din vremea acestui împărat (cum s-a stabilit în a. 1973), nu al succesorului său Aelius Hadrianus (cum îl consideră acum M. M. Roxan, plasându-l în chip arbitrar prin a. 118/122); de reținut însă justa rectificare adusă în textul fragmentar la lista de antroponime de către G. Alföldy (Heidelberg) în sensul că în r. 2 nu era localitatea *Acheræ* din nordul Italiei, ci eventual *[et... Jachærae An(a)m/ati (?) filia] uxori elus*, dacă *Acheræ* n-ar putea să fie vreo localitate Hispania, căci unitatea auxiliară din care era eliberat *Ulpus Landio* era foarte probabil *cohors I Hispanorum* de garnizoană în castrul Romănași (jud. Sălaj). La p. 48, nr 19 se citează „photographs Figs. 1 and 2 Bulletin de l'Institut d'archéologie bulgare 27, 188”, dar este necesar a vedea și cita desenele-reconstituire ale diplomei (găsită lângă satul Miroliubovo, la Burgas în estul Bulgariei) ce am dat în Dacia. N. S., XVI, 1972, p. 292. P. 50, nr 21, numele guvernatorului procuratorian al noii provincii Dacia Porolissensis este sigur *Libius Grapus* cum rezultă limpede din compararea celor două diplome fragmentare din a. 123. P. 57, nr 30, e de scris *grecque*. P. 66, nr 41, P. *Att(i) Severi* nu *Severo*. P. 70, nr 47 (= CIL, XVI, 110), autoarea n-a înțeles chiar bine, în grabă, textul nostru explicativ în românește și scrie „Found Mehadia, present location Cluj Museum”, în acest muzeu se află numai tabella II, fragment descoperit în ruinele castrului Mehadia-Plugova, iar tabella I (fragment ceva mai mare) se păstrează în Viena, cum s-a arătat în CIL, XVI, 110, în broșura noastră *Dacia și Pannonia Inferior*, București, 1973, și IDR, I, p. 121. Între nr 54 și 55 era necesar să se intercaleze o piesă „scăpată” din noul reper-toriu: diploma din 7 febr. 160, tabella II găsită la Paestum în anul 1953 *ex gregale C. Iulio Seuthi f(ilio) Bilho Philippop. ex Thr(acia) et Marciae Acti(a)e Secundae ux(ori) eius Italic. et Longino f(ilio) eius et Bilho f. eius et Iuliae fil(iae) eius et Bendi fil(iae) eius. Descriptum et recognitum* (etc.), M. Mello—G. Voza, *Le iscrizioni latine di Paestum*, Napoli, 1968, p. 92, nr 66 (= Ann Épigr, 1975, nr 243). P. 78, nr 55, *Volsingo Gai f. Dardano, no Gai. f. P. 83, nr 63*, tracul *Mueatralis Bit...* stabilit în *canabae* lângă castrul auxiliar Samum (la Cășeu, jud. Cluj) își are aici epitaful fragmentar CIL, III, 829, cum s-a relevat în IDR, I, p. 136. P. 99, nr 77, diploma din a. 236, dată *M. Aurelio M. f. Vellico Serdica* cu remarcă editoarei „Vellicus is listed as a celtic name by A. Holder, *Alt-cell. Spr.*, III, 1907, col. 153, although S. Mašov suggest that his origin shows that he was Thracian...”; obârșia tracică a ostașului-veteran „Marcus Aurelius

Vellicus Serdica” este sigură, dar *cognomen*-ul său nu e nici celtic, dar nici tracic, ci romanul *Bellicus* cunoscut prin tot imperiul, cu scrierea (sau pronunțarea) lui *b* ca *v*, fenomen grafic sau fonetic ce nu era o raritate (ex. *Amavilius, Connerius, Gavinius, Iacous, la-poraverunt, liveri, Urvica, Zenovius* etc.); unul din martorii-signatores ai diplomei lui Aurelius Vellicus este (desigur nu întimplător) un compatriot al său traco-roman cu pregnant *cognomen* tracic (la cazul genitiv) *M. Aureli Dizes*, terminația *-es* înțeasă probabil ca un genitiv de tip grecesc, latin ar fi fost mai corect *Dizæ*.

P. 100, la nr 78, cifra ultimă a diplomelor militare apărute după anul 1954 nu este cea reală (cf. piesa din Paestum), căci la p. 102 se reproduc cinci fragmente care la vremea lor evident că „are almost certainly parts of *diplomata* but have not been published with sufficient detail for inclusion in the numbered sequence”; nr 2—5 dintre fragmente sînt din provincia Dacia. P. 103 „Appendix” este o piesă fragmentară din 19 Ianuarie 108.

Indices (p. 104—117): 1, martorii-semnatari (testes, signatores); 2, numele proprii ce apar în diplome; 3, guvernatori; 4, recipienții (titulari de diplome); 5, comandanții de unități auxiliare; 6, unitățile auxiliare (*alae, cohortes, numeri, classes*); 7, popoare și localități, toate elaborate cu excepțională precizie și acribie filologic-epigrafică.

P. 118 „unpublished but already signaled” anunță vreo 13 piese și fragmente ce vor fi publicate ori sînt chiar sub tipar: nr 12 este din Dacia Superior. Micia (Veșel, jud. Hunedoara), descoperită (fragment minuscul) în săpătura arheologică lângă castru (august 1977), dată de împăratul Aelius Hadrianus și publicată cu ilustrație în *ActaMN*, XV, 1978, p. 131—133.

Observațiile cu mici rectificări și mărunțisuri de mai sus nu pot și nu vor să scadă nimic din utilitatea fundamentală a „suplementului” diplomelor apărut în 1978, un excelent instrument de lucru, un ajutor indispensabil, elaborat cu deosebită competență, calități care justifică nădejdea că (după un interval de timp nu prea lung) eminenta epigrafistă londoneză M. M. Roxan va reuși să realizeze un volum de CIL, XVI al diplomelor militare absolut complet, cu comentarii ceva mai ample, integrale, cu ilustrația minimă grafică ori fotografică, redînd scrisul și particularitățile, formele de limbă latină din Roma veacurilor I—III e.n., toate aspecte și elemente de importanță fundamentală pentru cunoașterea armatelor, provinciilor și populațiilor în ansamblul Imperiului roman.

I. I. Russu